

A szegedi József Attila Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeli és Latin-Amerika Történeli Tanszék és a Világtörténeli c. folyóirat gyümölcsoző együttműködése hosszú évek óta tart. Anderle Ádám professzor és tanítványai - egyetemi hallgatók, ifjú történeliszek - fordításaiikkal, valamint önálló tanulmányaiikkal gyakran viszik olvasóinkat történeli „kalandozásokra”: Latin-Amerika, a Mediterrán-térség, vagy - mint jelen esetben - a Balti-tenger partján fekvő országok történeli felvillantásával. Ezek a történeli „kalandozások” nemcsak ismereteinket gyarapítják, hanem jelentősen hozzájárulnak ahhoz is, hogy Magyarország történeliét a nemzetközi - és földrészek közötti - összefüggésekben is vizsgálva jobban megértjük.

KARL VON LOEWE

KERESKEDELEM ÉS MEZŐGAZDASÁG LITVÁNIÁBAN 1400-1600

(The Economic History Review, XXVI.sz. 1973/23-27.)

1

A mezőgazdaság folyamatos kommercializálódása Litvániában a 15. és a 16. század folyamán nagy és összetett kérdés. A Litván Nagyhercegség történeli a 15-16. században tipikus példája egy kelet-európai nagy hatalom politikai hanyatlásának és hogyan lesz Nyugat-Európa éléskamrája. A köznemesek vagy dzsentrik hatalma, amely nőtt a Lengyelországgal létrejött dinasztikus egyesülés (krewói unió 1385-86.) után, kritikus mértékben meggyengítette a központi hatalmat, de ugyanakkor együttjárt a külföldi és belföldi piac jelentős fellendülésével. E politikai és gazdasági fejlemények közötti összefüggésre most nem térünk ki. Arra törekszünk, hogy megkeressük azokat a tényezőket, melyek elősegítették a litván gazdaság és a fejlődő nyugat-európai piacrendszer korai összekapcsolódását.

Elsősorban a gabonaexport játszott a főszerepet ebben a folyamatban. Következésképpen a földbirtoklási gyakorlat és a mezőgazdasági technológia fejlődése, ami lehetővé tette nagymennyiségű fölős termék előállítását, döntő volt azon földesurak számára, akik az európai és a hazai piacra termeltek.

A Nagyfejedelemség többetnikumú szövetségi állam volt, amely betöltötte a kievi Oroszország (Kievi Rusz) helyét, annak 13. századi összeomlása után. Az ország hatalmas volt, magában foglalta Litvánia (a mai szovjet köztársaság), Fehéroroszország (Belorusszia) és Ukrajna területét. A 13. századi tatár invázió után a különböző független keleti szláv fejedelemségek két táborra oszlottak: azokra, akik litván ellenőrzés alá kerültek és azokra, akik mongol adófizetőkké

váltak és a tatár „iga” lerázása után Moszkva alárendeltjei lettek. Megalakulása után a litván állam elhúzódó harcokban rögzítette kiterjedt határait. A teuton lovagrend veresége 1410-ben csak rövid nyugalmat biztosított Litvániának és csak az 1436-os breszti béke rendezte nyugati irányú területi követeléseit.

III. Iván uralkodása alatt Moszkva növekvő agresszivitással próbálkozott a korábban a Ruszhoz tartozó területek megszerzésével, amelyek most Litvánia részei voltak. 1514 után (ebben az évben foglalta el Moszkva Szmolenszket) a moszkoviták nem tudtak újabb litván területeket szerezni, de az ellenségeskedések állandóak voltak és egészen 1558-ig terhelték a kincstárat, amikor IV. Iván cár komolyan megkezdte Livónia elleni háborúját, amely, bár negyedszázadnyi küzdelem után végül is sikertelen maradt, mindazonáltal arra ösztönözte Litvániát, hogy 1569-ben még szorosabb szövetséget kössön Lengyelországgal (lublini unió).

A litván közigazgatás a 15-16. században két alapvető részből állt: az „etnikai” Litvánia, valamint a „Rusz” területeiből. Az etnikai Litvániához tartoztak a két vajdaság (vojevodsztvo), Troki és Vilnius egyes területei, valamint a teuton lovagrend veresége után Szamogitia előljárság (sztarosztvo). A Rusz-területek a korábbi keleti-szláv „ügyel” (amit gyakran, de pontatlanul „örökbirtoknak” szoktak fordítani) részfejedelemségei voltak, melyek a Kievi Oroszország romjain jöttek létre. Ebben a cikkben a Litvánia meghatározás az egész Litván Nagyfejedelemség jelölésére szolgál.

Litvánia átfogó gazdaságtörténetének megírása még várat magára. Az első világháború előtt és alatt kiadott néhány tanulmány, mint Dovnar-Zapolszkij¹ és Picheta munkái², jelentős mértékben járultak hozzá ismereteinkhez. Az első világháború óta szovjet tudósok a parasztság történelmére helyezik a hangsúlyt és ilyen szempontból Litvániával számos hasznos tanulmány foglalkozik. A kelet-európai parasztság megértéséhez olyan történészek hozzájárulásait, mint Grekov³, Picheta⁴, valamint mostanában Pokilevics⁵, Jurginis⁶ és Palsuto⁷, nem lehet túlbecsülni, de még sok teendő van, hogy teljessé tegyük ezt a rendkívüli munkát kereskedelemről, iparról, földbirtoklási viszonyokról és más, az általános gazdasági fejlődés vizsgálatához döntően fontos témákról szóló tanulmányokkal.

A Litvániával foglalkozó szakirodalomban mind a földrajzi, mind az eseménytörténeti vonatkozás tekintetében vannak még fehér foltok. Például a mezőgazdasági technológiával foglalkozó, rendelkezésünkre álló legjobb munkák némelyike csupán az etnikai Litvániára korlátozódik és csak utal a Nagyfejedelemség más területeire. Erre a jelenségre két példa Jurginis⁸ és Dundulienė⁹ tanulmánya. A Picheta és Pokilevics közti véleménycsere¹⁰ nagyon hasznos volt, mivel kutatásaikban mindketten összekapcsolták az etnikai Litvániát és Fehéroroszországot. Ukrajna kihagyása jellemző a jelentős munkákra, valószínűleg azért, mert 1569-ben Lengyelországhoz csatolták és egy évszázaddal később teljes egészében Moszkvához került. Ez a cikk tükrözi ezt a tendenciát és „figyelman kívül hagyja” Ukrajnát olyan mértékben, hogy csak elszigetelt példákban említi a területet.

A litván földbirtoklás sokfélesége és ezek fejlődése a 15-16. század folyamán tükrözi az ország fő jellegzetességeit és fejlődését. Négy különböző földbirtoklási forma létezett: 1. egyházi birtok, 2. koronabirtok, 3. szolgálati birtok, 4. magántulajdonban levő allodiális birtok. Ezek közül az első, az egyházi (római katolikus) tulajdonban levő föld olyan jelentéktelen (és a szakirodalomban olyan ritkán tárgyalt), hogy egy áttekintés szempontjából mellékes¹¹.

A koronabirtok, amely magában foglalja a parasztfalvakat, a földesúri birtokokat és a majorságokat, általános becslés szerint az ország területének legalább a felét tette ki. A Litván Nagyfejedelemség kialakulásának időszakában (13-14. század) a litván nagyfejedelmet elismerő „ugyel” fejedelmek továbbra is megtartották széleskörű autonómiájukat¹². Amikor ezeknek a fejedelmeknek a birtoka a központi hatalom kezére került (az ugyel-fejedelem családjának kihalása után), azt a nagyfejedelem megbízottai kapták meg kezelésre, akiket, más feladatok mellett, megbíztak a helybeli parasztok különféle adóterheinek beszedésével. Ezeknek a tisztségviselőknek a neve kezdetben helytartó (namesztnyik), majd a 16. század elejétől birtokosként (gyerzsavsztvo) említik őket¹³. Talán a koronabirtok szétszórt elhelyezkedése és töredékes állapota, valamint fejedelmi birtokká válásuk véletlenszerűsége következtében a nagyfejedelmi birtokgazdaság szemmel láthatóan gyengén igazgatott volt és rosszul összehangoltan működött a 16. századot megelőzően.

A 16. század elején a központi hatalom számos rendeletet és utasítást adott ki tisztségviselőinek¹⁴. Ezek a rendeletek a következő (jóllehet csak közelítőleges) általános képet mutatják: a paraszti adókból származó központi bevételek csökkennek, elsősorban a kincstárat leginkább érintő pénzjáradék. A 15-16. században a Moszkvával határos területeken folytatott katonai tevékenység növekvő kiadásainak következtében a központi hatalom olyan kétségbeejtő helyzetbe került, hogy a koronabirtokok elzálogosítása mindennapos kincstári eljárássá vált (erre alább még visszatérünk). Azonban sem az elzálogosítás, sem a koronabirtokok kezelőinek adott figyelmeztetés nem oldotta meg a fejedelmi gazdaság alapvető problémáit; az egységes irányítás és a gondos igazgatás hiánya olyan hiányosság, ami súlyosbította a nagyrészt Moszkvával folytatott háborúk okozta pénzügyi nehézségeket.

A koronabirtokok teljes újjászervezése 1557-ben kezdődött. Az ebben az évben induló reform (amit ugyanazok a tanácsadók dolgoztak ki, akik II. Zsigmond Ágost nagyfejedelem anyjának, Bona Sforzának birtokain hajtották végre ezt először) a központi gazdaság legsúlyosabb hibáinak kijavítását ígérte. A reform gondoskodott a termőföldek, volokák egységes adórendszeréről (egy voloka kb. 54 acre = 24 hektár) a föld minőségétől függően, ezért gyakran utalnak rá úgy, mint „a voloka-reform”. Ahol a föld különösen jó volt, ott majorságokat alakítottak ki és arra kötelezték a fejedelem parasztjait, hogy robotmunkát végezzenek a majorsági földeken. A reform mélyreható változtatásokkal tette rendbe

a korábban kaotikus fejedelmi gazdaságot, de valószínűleg sokáig tartott, amíg megfelelően fogékonyra vált a lendületesen fejlődő piacgazdálkodásra.

Kérdéses, vajon a központi hatalom élen járt-e a reform terén a többi, nem fejedelmi tulajdonban levő birtok előtt, vagy utánozta őket. French egyik újabb keletű tanulmánya a reformról megismétli Picheta állítását, mely szerint a magánföldbirtokosok követték a fejedelem példáját és 1557 után kezdték újjászervezni birtokaikat¹⁵. Bár French úgy tűnik, nem tud róla, mégis egyre valószínűbb, hogy a központi hatalom valójában a magánföldesurak példáját követte, akik már sokkal előbb megkezdték a mezőgazdaság újjászervezését a kelet-európai termékek növekvő piacának kihasználása érdekében. Erről Pokilevics szolgáltatja a legmeggyőzőbb érvet művében¹⁶.

A második jelentős földbirtoklási formát általában magántulajdonban levő földekként jelölik. Ezen birtokokat a központi hatalom adományozta a nemeseknek katonai szolgálatukért cserébe. A hagyományos becslések szerint a korona- és magánbirtokok együtt Litvánia megművelt területének több mint 90%-át tették ki. Ahogy azt majd később látni fogjuk, ezt a nézetet komoly kritikával illetik. Annak érdekében, hogy ezeket a földeket megkülönböztessük az igazi allódiális földbirtoktól és hangsúlyozzuk a föld birtoklásával járó jellemző kötelezettséget, szolgálati birtoknak fogom nevezni ezeket.

A hűséges szervitorok szolgálatának földdel való honorálása a 13. században kezdődött, de a 15. század közepéig nem ért el „nagy arányokat”¹⁷. Kezdetben a földesúri joghatóság a megajándékozott nemes társadalmi helyzetétől függően változott, de a 16. század végére a szolgáló nemesek jogai már nem voltak annyira eltérőek. Ez a fejlődés az összes nemesi jog egységesítésében mutatkozott meg, legyen szó hercegről (knyaz), főúrról (pan) vagy köznemesről (bojár sljaktics)¹⁸. A 16. század végére a központi hatalom ellenőrzése a szolgálati birtok elidegenítése és igazgatása felett megszűnt. Minden valószínűség szerint két évszázaddal korábban viszonylag sok kötöttség terhelte ezeket a birtokokat. A központi hatalom beavatkozása a szolgáló nemesek ügyeibe nem volt szükségszerűen a kötelezettségek egyfajta tartós eróziója, de az ennek ellenkezőjét igazoló bizonyíték hiánya erre a következtetésre vezet. A szolgálati és a magánbirtok közötti megkülönböztetés a 15. századi privilégiumokban nem egyértelmű. A szolgálati birtok feletti szabad rendelkezés jogának világos szabályozása 1529-ig, a Litván Statutum megjelenéséig nem történt meg. A szolgálati birtokkal rendelkező nemesek csak birtokuk 1/3-át idegeníthették el állandó jelleggel¹⁹, és csak a birtok 2/3 részét zálogosíthatták el²⁰. Ezek a világos szabályozások csak 1566-ig, az ez évi Litván Statutum életbe lépéséig maradtak érvényben, amelynek következtében minden korlátozást megszigorítottak. Mivel a 15. században növekvő tendencia mutatkozott a nemesség jogait terhelő kötöttségek enyhítésére, az 1529-es Statutum törvénycikkei ezen folyamat folytatásának is tekinthetők, amelyek a szolgálati birtokkal való rendelkezés esetében logikus befejezéshez érkezett az 1566-os Statutumban²¹.

A központi hatalom megtartotta névleges hatalmát a szolgálati birtokok parasztjai fölött is, és ily módon rendelkezett az alávett parasztságra kivetett

robotoltatás jogának odaitélésével. A 15. század elején a robot elérte az évi 14 napot²². Plusz robotoltatásra adott engedélyekkel a 15-16. század folyamán végig találkozunk. A nagyfejedelemtől származó engedély (területi kiváltság formájában) szükségessége kissé érthetetlen. Úgy látszik, a jobbágyi megkötés erősödése a hagyománnyal való komoly szakítást jelentett és mint ilyet a központi hatalomnak (amelynek a törvény szerint tulajdonában voltak a szolgálati birtokok) szentesítenie kellett²³. Számos példa van a heti két napos robotra is az 1530-as, 40-es, 50-es évekből, ami jelzi a földtulajdonosok készségét, amivel a hagyománnyal ilyen módon történő szakítást elfogadták²⁴. A robotmunka emelkedése határozottan azt mutatja, hogy a majorsági művelés növekedett, és úgy tűnik, a rendelkezésre álló adatok is alátámasztják ezt a következtetést. A 16. században a majorsági földek és a paraszti földek aránya a nem fejedelmi tulajdonban levő birtokokon 1:4-hez; a 17. századra ez az arány 1:2-re változott²⁵.

A központi hatalom autoritása hanyatlásának a szolgálati birtokok parasztsági felett még kézzelfoghatóbb és az egész országra jellemző példáját mutatják a nemességnek a 15. század első felében adott privilégiumok. 1434-ig a fejedelem megtartotta minden paraszt közvetlen adóztatásának jogát, beleértve a szolgálati birtokokon dolgozókat is. Az 1434-es privilégium azonban megszüntette a természetben fizetett járadéknak (ez volt a „gyaklo” nevű adó, amit elsősorban gabonában fizettek) a központi hatalom számára való begyűjtését, engedélyezve, hogy azt a nemesek szedjék be és rendelkezzenek vele. Az 1447. évi Általános Föld Privilégium (Obscsezemszkij privilej) megismételte ezt a cikkelyt és ugyanakkor hozzátette, hogy az évi pénzadó (serebscsina) ettől kezdve különleges adó lesz, amit csak válságos időkben vetnek ki. Ennek következtében a szolgáló nemesek megszerezték a természetjáradék közvetlen hasznát és élvezték az évi pénzjáradék megszűnéséből származó közvetett hasznot (a viszonylag békés parasztságot).

A két, egymást kiegészítő folyamat (az adóterhek és az elidegenítési kötétségek enyhítése, valamint a központi hatalom engedélye a szolgálati birtokokon dolgozó parasztság robotmunkájának növelésére) kétségtelenül azt eredményezte, hogy megnőtt az igény a szolgálati földtulajdonra; ezt mutatja az a tény, hogy 1440-80 között Kázmér nagyfejedelem nem kevesebb, mint 1200 földadományt tett²⁶. Ez a három tényező valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a 16. század közepére a szolgálati birtokok a megművelt földek majdnem felét foglalták magukban.

Marad még a nehezen meghatározható, de potenciálisan jelentős földbirtoklási forma: a valóban magántulajdonban levő, vagy allódiális birtok. Amikor a 13-14. században a korábbi Kievi Rusz ügyel-fejedelmei csatlakoztak a litván szövetségi államhoz, sokuk minden változás nélkül megtartotta örökölt földjét, kivéve a háramlási jogot: a föld a fejedelmi család kihalása után visszazállt a nagyfejedelemre. A legtöbb történész egyetért abban, hogy a 15. század végére minden család kihalt, a Pinszk hercegek kivételével²⁷. Világos bizonyított van azonban arra, hogy valójában számos földbirtokos (a Pinszkeken kívül) megőrizte allódiális földbirtokát és mentes volt a központi hatalom iránti mindenfajta kötelezettségtől, beleértve a katonai szolgálatot is²⁸. E mentességük következtében

természetesen kevés nyom maradt meg róluk a kancellária feljegyzéseiben. Alapos kutatómunkára van szükség ebben a kérdésben ahhoz, hogy név, birtoknagyság és a függetlenség foka szerint azonosítsuk azokat a nemeseket, akik illenek a független, örökletes birtoktulajdonosok csoportjába. Csak azután helyezhető el ez a feltételezett birtoklási forma a megfelelő helyre az átfogó gazdasági fejlődés keretén belül. Ha a valóságban néhány birtok mentes volt a központi hatalomhoz fűződő kötöttségektől, akkor tulajdonosaik nagyobb piac-orientált termelést folytathattak, amit megkönnyítettek az alacsonyabb általános költségek. Ebben az esetben az ilyen földek szerepe a politikai és gazdasági egyensúly megváltoztatásában nagyobb, mint azt méretük után gondolnánk.

Összefoglalva, a 15-16. század folyamán a birtokviszonyok általában nagy változásokon mentek át. Legjelentősebbek talán a szolgálati birtokkal kapcsolatos fejlemények voltak. A szolgálati birtokok száma nőtt a 15. század végén és jövedelmezőségüket illetően fokozatosan kevesebb szolgálat terhelte őket. A szolgáló nemesek a nagyobb haszon érdekében valószínűleg újjászervezték birtokaikat, növelték a majorsági művelést és a robotmunkát, megelőzve e téren a központi hatalmat. A nemesség szándéka, hogy szolgálati birtokhoz jusson és ily módon csökkentse a központi hatalom potenciális bevételeit, valamint a robot növelése a birtokokon világosan mutatja, hogy tudatában volt és fogékonyan reagált a pillanat gazdasági realitására.

A központi hatalom vagy a nemesség képessége a fejlődő belső és külső piac kiaknázására közvetlen kapcsolatban van a vizsgált időszak agrártechnológiájának szintjével. Az iparilag fejletlen társadalmakban a technikai fejlődés csekély volt, és a találmányok is csak kis mértékben befolyásolták a népesség és a föld arányát²⁹.

Nyuga-Európában a háromnyomásos gazdálkodás fémjelzi a mezőgazdasági társadalmat, amely az egyik legfontosabb technológiai újítást vezette be. A háromnyomásos gazdálkodás bevezetésének időpontja Litvániában sokat vitatott kérdés, noha French cikkében ezzel ellentétes megállapítások találhatók³⁰. A központi hatalom 1557-es mezőgazdasági reformjáról szóló hatalmas munkájában Picheta azt állítja, hogy a háromnyomásos gazdálkodást a központi hatalom vezette be saját birtokain és ez szolgált követendő példaként az egyéni fölbirtokosok számára³¹. Azonban Lowimanski kijelenti, hogy a reform a birtoklás megerősítésével csak siettette a háromnyomásos gazdálkodást, kirekesztve ezzel az addig domináló sávós művelést³². Állítása szerint egyfajta fejletlen háromnyomásos gazdálkodás már a 13. századtól megvolt: az első évben rozst vetettek, a másodikban zabot, a harmadik évben ugaron hagyták. Jurginis szerint³³ az égetéses módszer (podszeka) a 16. század elejére korszerűtlenné vált és már nem volt jelentős. Mindamellet bizonyítani próbálja, hogy ezt a földterület három részre való felosztása váltotta fel, amelyben 2/3 részt hagytak ugaron minden évben, mert csak egy parcellát vetettek be és aztán két évig hagyták pihenni. A háromnyomásos vetésforgós rendszer a 16. század közepéig nem vált uralkodóvá, állítja Jurginis. Dundulienne meggyőző érvekkel kérdőjelezi meg Jurginis állítását,

kijelentve, hogy a szokványos háromnyomásos vetésforgó-rendszer a 16. század közepe előtt általánosan elterjedt volt³⁴.

Szemmel láthatóan a háromnyomásos gazdálkodás bevezetése, akárcsak a földterület három részre való felosztása, folyamatos vita tárgya. A kérdés vizsgálata során felmerülő egyik legfőbb nehézség a földrajzi helyzet. Jurginis és Dundulione általában az etnikai Litvániáról beszél, azaz Vilnius és Troki vajdaság, valamint Szamogitia előljáróság egyes területeiről. A Rusz-földeken, amelyek az ország nagy részét magukban foglalták, a helyzet némileg más lehetett. A korábbi, fölbirtoklásról szóló tanulmányok részletező módon támasztják alá a háromnyomásos vetésforgó-rendszer viszonylag korai (15.századi) bevezetését, amelynek révén évente a termőföldnek csak 1/3-át hagyták ugaron. A Baltikumban nőtt a gabona piaca. Nyilvánvaló, hogy a 15. század végétől a majorsági termelés is nőtt³⁵. Rendelkezésre álltak a szükséges technikai eszközök, elsősorban a nyugati területeken (Podólia, Volhinia) a lengyel nemességgel való barátkozás révén. Ezek a nyugati területek élen jártak a robotterhek növelésében is. Egyedül ebből a tényből is indokolt azt feltételezni, hogy a 16. század elejére a háromnyomásos gazdálkodás elterjedőben volt (akárcsak a Moszkvai Fejedelemségben)³⁶.

A koronabirtokoknál a majorsági gazdálkodás 1557-ig nem vált meghatározóvá, még ott sem, ahol lehetőség lett volna rá, és ennél fogva az ott dolgozó parasztokat nem kötelezték robotmunkára. Ezzel ellentétben a nem-koronabirtokon, és különösen a szolgálati birtokokon (mivel ez az a terület, amiről a legtöbb bizonyítékunk van) a robot a 15. században rohamosan terjedt. Az átlagos évi 14 nap robot helyett heti egy nap robot kivetésének jogát adományozták a szolgálati birtokok tulajdonosainak: Dorogicsin számára 1444, 1492 és 1516-ban, Bjelszk számára 1501 és 1547-ben, Kiev számára 1507-ben; heti két nap robotot Polock és Vityebszk számára 1522, 1531, 1551 és 1553-ban³⁷. Világos, hogy a szolgálati birtokosok majorságuk kiterjesztése következtében vezették be a robotot.

A szolgálati birtokosoknak adott engedélyek az idő és a területi elhelyezkedés szempontjából jelentősek. A Lengyelországgal határos Podólia területe első haszonélvezője volt a háromnyomásos gazdálkodásnak, amit valószínűleg az új falvakban vezettek be a 15. század közepén³⁸. Dorogicsin és Bjelszk is Podóliában található, és csábító a gondolat, hogy a majdnem négyszeresére emelt robotoltatás adományozását a fejlettebb háromnyomásos gazdálkodásra való utalásnak tekintsük, amely módszer a korábbi technológiáknál több figyelmet vont maga után. Az 1557-es mezőgazdasági reform csak a koronabirtokokra vonatkozott. A reform szerkezetéért felelős egyének Bona királynő reformját hajtották végre a királynő birtokain az 1550-es évek elején. A szántóföld alapegysége a „voloka” lett, amit három, egyenként tíz (néha tizenegy) „morg”-ból álló részre osztottak. A termőföld minősége (jó, átlagos, rossz, nagyon rossz) meghatározta a földművelő parasztok terheit³⁹. Ahol robotmunkát követeltek, ott az heti két napot tett ki. A terményjáradéknak megvolt a pénzbeli egyenértéke; de a birtok vezetője és nem a jobbágy határozta meg, hogy természetben vagy pénzben szedi-e be.

A nemesek növekvő gazdasági függetlensége, az áttérés a háromnyomásos gazdálkodásra, a megnövekedett robot és a nemesi birtok növekvő részesedése a

majorságból- közvetett bizonyítékai a litván mezőgazdaság változásának. Ez meggyőzően bizonyítja, hogy a szolgálati birtokosok használták a háromnyomásos gazdálkodás technológiáját a piaci hatásokra adott válaszként. A központi hatalom csak 1557-ben követte a magánbirtokosok példáját és szervezte újjá a koronabirtokokat a földterület hármass felosztásával, a háromnyomásos vetésforgó bevezetésével és a robot növelésével a majorsággal rendelkező birtokokon. Ezek a változások tükrözték a litván mezőgazdaságnak a növekvő nyugat-európai szükségletekhez történő, egy évszázadon át tartó hozzáigazítását.

3.

A mezőgazdaság termelési szerkezetének széleskörű változásait összefüggésbe kell hozni a szükséglet növekedésével. Azonban az ezt a reakciót kiváltó piacról jelentős vita folyik. Annak a lehetőségét, hogy a legfőbb ösztönző a külkereskedelem volt, a szovjet történészek szinte mindannyian figyelmen kívül hagyták. Ebben a kérdésben Pokilevics újabb szemrehányást tesz Pichetának, kijelentve: a robot egyre nagyobb számú megjelenése a Baltikumtól távol eső kereskedelmi utak mentén fekvő magánbirtokokon bizonyítja, hogy a belső, és nem a külső piac váltotta ki ezt a fejleményt⁴⁰. Kutrzeba, Rutkowski és mások érveit cáfolva (akik összekapcsolták a majorság növekedését az árforradalommal) Pokilevics fenntartja állítását, mely szerint az árforradalom legalább a 16. század közepéig nem jelentkezett, de a robot bevezetését már a 15. században elkezdték. Az árforradalom nem elindította, hanem csak siettette a folyamatot. Pokilevics ugyancsak kijelenti, hogyha csupán az inflációról volt szó, akkor a pénzjáradékot természetjáradékra változtatnák át - ami ugyan előfordult, de „egyáltalán nem jelentős mértékben”. Pokilevics helyesen mutat rá: a pénz- és természetjáradékot a robot csak kiegészítette, de nem helyettesítette⁴¹.

A Pokilevics által felvetett kérdésekkel foglalkozni kell, de állítása a belső piac elsődlegességéről nem meggyőző. Részben igaz az a megállapítása, hogy az árforradalom nem indíthatta el a majorsági gazdálkodást, mert (bár más okok következtében) majorság már a 13. századtól létezett. Azonban az árforradalmat a más területekkel (különösen Nyugat-Európával) való jelentős kereskedelem kezdetének tekinteni túlzott leegyszerűsítés. Nyugat-Európa általános gazdasági talpraállása a 14. századi összeomlás után 1450-re szemmel láthatóvá vált, ami az árak általános emelkedésével járt⁴². Ez az áremelkedés a 15. század végére világosan érezte hatását Lengyelországban és Litvániában⁴³.

Polikevics érvelésének leggyengébb pontja az a ki nem mondott állítás, hogy bármilyen nagyságrendű külkereskedelem csak az árforradalom következményeként indult meg. Litvánia nem a 14. század közepének árforradalma idején „fedezte fel” a Nyugatot (vagy fordítva), hanem néhány évszázaddal korábban. Már akkor is, amikor Litvánia Litván Nagyfejedelemséggé vált, azaz a 13-14. század folyamán, az államszövetségbe bevont területeken a nyugati országok által igényelt árukat állítottak elő és a Nyugattal való kereskedelem is megszokott volt.

Viasz és irha volt a legfőbb exportcikk. Az erdei termékek (kátrány, hamuszír és szurok) szintén a Nyugat által megvásárolt cikkek közé, tartoztak, cserébe a posztóért és sóért⁴⁴. Szmolenszk és Polock helyzete miatt fontos láncszem volt a nyugati kereskedelemben: az előbbi a Dnyeper mentén dél felé, az utóbbi pedig Riga és a Nyugat felé vivő út mentén.

A német lovagrend 1410-es veresége megnyitotta Königsberg és Memel városait a litván kereskedelem számára, nem beszélve a thoruni béke (1466) után Danzig-ról (Gdansk)⁴⁵. Ezek a politikai események, valamint Lengyelország és Litvánia dinasztikus egyesülése (1385-86), megkönnyítették a litván gazdaság bekapcsolódását a nyugati piacrendszerbe. A Danzigon átmenő lengyel és litván gabona mennyisége 1490-ben (18.000 tonna) és 1492-ben (19.000 tonna) azt mutatja, hogy a földesúrak aktívan bekapcsolódtak a külkereskedelmi forgalomba. A 16. század közepére a Danzigon átmenő gabona mennyisége három- vagy négyszeresére, évi 55-75.000 tonnára nőtt⁴⁶.

A gazdaságok megnövekedett jövedelmezősége hamar nyilvánvalóvá vált a litván nemesség számára a 15. század végén, és szinte tolongtak a Kázmér által adományozott földekért. Bár ez önmagában nem bizonyíték a külföldi piac meglétére (inkább a földbirtoklás megnövekedett gazdasági vonzerejét tükrözte), mégis rendkívül jelentős tényező.

A piac ösztönző hatása jól tükröződik a robotoltatási jogadományok területi megoszlásában. Az elsőként 1444-ben Dorogicsinnek, majd 1501-ben Bjelszknak adományozott ilyen privilégiumok erre a lengyel határon fekvő két szomszédos területre vonatkoztak. Ez a két terület csak a 15. században került be véglegesen az államszövetségbe, miután a mazorai nagyfejedelem megvásárolta őket⁴⁷. Mindkét terület közvetlen víziút mentén feküdt, mely a Bug, illetve a Narev folyókon át a Visztulán haladt Gdanskig. A 15. század közepétől Gdansk volt a hollandok és az angolok legjelentősebb kelet-európai központja⁴⁸, következésképpen az itteni földbirtokosok szoros kapcsolatba kerültek a nyugati piacokkal. Polock és Vityebszk, melyek 1522-ben, illetve 1531-ben jogot nyertek a heti két nap robotoltatásra, a Nyugati Dvina mentén feküdt, és ez a folyó kötötte össze a fellendülő forgalmú rigai kikötővel a két várost⁴⁹.

A Gdanskhoz vezető úttal rendelkező nyugati területek (Dorogicsin és Bjelszk), valamint a rigai kijáratú északi régiók (Vityebszk és Polock) egymás után nyertek robotoltatási privilégiumot, olyan sorrendben, ahogy a kikötők jelentős kereskedelmi központokká váltak, ahogy kereskedelmi forgalmuk bővült. A sorrendbeliség előnye, melyet Gdansk élvezett, fokozatosan megmutatkozott a kereskedelmi forgalmában: a 16. század közepén Gdansk Rigához képest hatszor több gabonát exportált ugyanabban az időben⁵⁰.

Az 1507. évi kievi privilégiumot nehéz lenne megértenünk, ha kizárólag a nyugati kereskedelem kereteiben gondolkodunk. A Dnyeper partján fekvő fővárosával a kievi terület a fekete-tengeri kereskedelem hagyományos kapuja volt; olyan kereskedelemé, mely Bizánc török meghódítása után (legalábbis egy időre) viszonylag jelentéktelenné vált. A 15. század legvégén és a 16. század elején azonban Kiev egyfajta reneszánszát élte az északi (Moszkvai Nagyfejedelemség, Dánia, Svédor-

szág) és a keleti (Perzsia, India, Arábia, Szíria) külkereskedelem létfontosságú központjaként⁵¹. A kievi kereskedők adómentessége, valamint a fővárosnak adományozott magdeburgi jog kétségtelenül összefüggtek Kievnél növekvő kereskedelmi jelentőségével, és gyanítható, hogy a régió egy másik piacrendszer expanziójára reagált⁵².

Egy földbirtokfelmérésekkel foglalkozó tanulmány hasznos lehetne ahhoz, hogy további tényekkel támaszthassuk alá a kereskedelmi fejlődés és a megnőtt munkajáradék közötti összefüggést. A 16. század első felétől induló birtokfelmérések részlegesen, Pokilevics azonban említést tesz néhány olyan földesúri majorság (szolgálati birtok ?) felméréséről, melyeknek az 1540-es években heti 2-3 nap robotoltatási joguk volt. Ez azonban nem döntő bizonyíték annak a tézisnek alátámasztására, hogy az export jelentéktelen volt⁵³.

A nemeseknek a nagyfejedeleméhez viszonyított gazdagságára közvetett bizonyítékként szolgál az, hogy Zsigmond elzálogosította a koronajavakat – majorságokat és várakat –, valamint az, hogy ha a helyzet megkövetelte, a nemesek képesek voltak tekintélyes adót fizetni. Az elzálogosítás a 15-16. század fordulóján a Moszkvai Nagyfejedelemség ellen viselt háborúk során kialakult pénzügyi nehézségek következménye volt⁵⁴.

Az elzálogosítás kérdésének bizonyítása sem meggyőző, de a jókora készpénz-kölcsönök, befektetések, valamint az adófizetés képessége beleillenek abba a hipotézisbe, hogy a földbirtokos nemesség egy külső piac igényeire reagált, olyan jövedelemforráshoz jutva ezáltal, melyet a központi hatalom nem akart – vagy nem tudott – kihasználni. A nemességnek ez a tőkéje tette lehetővé egyesek számára, hogy hasznot húzzanak a központi hatalom romló pénzügyi helyzetéből. E tőke növekvő jelentősége, a pénzáradékokra való áttérés gyakori hangsúlyozása a természetjáradékkal szemben, valamint az a tény, hogy a balti kereskedelem ismert volt a nyugat-európai ezüstszállítmányok korlátlan elnyeléséről, a bizonyítékok meggyőző egybeesését adják. A pénzkészletet biztosító belső piac kialakulásának gondolatát nehéz elfogadnunk. Csábító az a következtetés, hogy a magántermelésbe kapcsolódó nemesség előbbre látó volt a központi hatalomnál a kereskedelemről származó profithoz jutás lehetőségeit tekintve, és hogy jóval azelőtt bekapcsolódott a külkereskedelemben, mielőtt a központi hatalom felismerte volna az abban rejlő lehetőségeket.

1550-re a nagyarányú külkereskedelmi forgalom szemmel látható. A század közepéig az angolok kereskedelmük nagy részét Danzigra korlátozták. Az 1570-es években figyelmüket Königsberg felé fordították, amelynek kikötője közelebb volt az általuk vásárolt áruk (zömmel kender és len) beszerzési forrásához⁵⁵. A hollandok, akik 1450 óta importálnak baltikumi gabonát a németalföldi textilfeldolgozó városokban mutatkozó hiány enyhítésére, 1580-ra a Sund-szoroson átmenő forgalomra hajóik 54 %-át szerelték fel⁵⁶. 1600-ra a hollandok baltikumi kereskedelmének mintegy 80 %-a Danzigba, Königsbergbe és Rigába összpontosult; a hajók holtsúlyal vitorláztak kelet felé és a balti kereskedelemre jellemző nagy tömegű árukkal tértek vissza⁵⁷. A 15. század végén a Danzigon átmenő évi gabonaexport átlag 18.000 tonna volt. A 16. század közepére ez kb. 65.000

tonnára emelkedett. Az 1618-as évben 200.000 tonna feletti mennyiséget exportáltak a városon keresztül⁵⁸. A rozs mennyisége általában a búzáénál is drámaibb módon növekedett: 1460-1681 között harmincszorosa nőtt; a legnagyobb emelkedést 1550 után érte el⁵⁹. Az 1560-as években évente kb. 10-11.000 tonna gabonát exportáltak Rigán és Königsbergen keresztül⁶⁰. A Visztulán Wroclavon át Danzigba hajózott gabona 1537-ben 11.000 tonna, 1560-ban 18.000 tonna és 1579-ben 31.000 tonna volt⁶¹.

Pokilevics gabonára vonatkozó adatait használva azt látjuk, hogy a 16. század első felében az általa feltételezett háromszoros növekedés megduplázódott. Szak kifejezéssel élve, a 16. század végi növekedés a század elején megindult mértani haladványt követte mindenfajta kilengés nélkül. Természetesen abszolút értelemben a 16. század vége egy sokkal drámaibb növekedés időszaka volt. A század végére a litván mezőgazdasági termelés a nyugat-európai piac és tőkés gazdaság részévé vált. Ezzel a jól dokumentált kereskedelmi tevékenységben bekövetkező növekedéssel párhuzamosan a vámmentes kereskedelem terén a litván nemesség sorozatos győzelmeivel találkozunk. Talán a legjelentősebb sikert 1559-ben érték el, amikor az országgyűlés (szejm) véglegesen mentesítette a nemeseket minden export és import vám, valamint raktározási díj fizetése alól⁶². Ezen időszak gazdasági működésének irányát két esemény színezi: az 1557-es mezőgazdasági reform és a lublini unió 1569-ben. Az első kísérlet volt a Moszkvával váratlanul kiújult ellenségeskedések következtében támadt pénzügyi nehézségek leküzdésére; a második lényegében annak a ténynek felismerése, hogy a növekvő állami bevételek ellenére Litvánia nem tudja egyedül folytatni a Moszkvával 1558-ban kezdett háborút. Ráadásul a lublini uniót a nagyfejedelem (mint lengyel király) által Ukrajnának és Volhíniának a tulajdonképpeni Lengyelországhoz való csatolása eredményeként kényszerítették a nemességre, amely ellen a litván mágnások szenvedélyesen tiltakoztak.

A mezőgazdasági reform és az unió kapcsolatban van egymással, mert a mezőgazdaságból származó jövedelmek növelésével a központi hatalom megpróbálta megszabadítani magát attól, hogy a nemesek (különösen a leggazdagabbak) által elfogadott intézkedéseket hajtsa végre, akiktől pénzügyileg nagy mértékben függött. A mezőgazdasági reform sikertelenségét a livóniai háborúra szánt tőke előteremtése tekintetében, ellensúlyozta politikai sikere; a központi hatalom pénzügyi helyzetének javulása inkább látszólagos volt, mint valóságos. A reform elég nyilvánvaló módon próbálta kikényszeríteni a Lengyelországgal való egyesülést, a nemesség felső rétegeinek ellenkezése ellenére, de alkalmatlan volt, hogy elejét vegye egy ilyen unió szükségességének. A kereskedelem fejlődése és a nemesek gazdasági engedmények iránti követelése közti párhuzam 1550 után világossá vált. Az utóbbi tendencia a 15. században kezdődő változások kiterjesztése volt, és kétségtelenül ösztönözte a vizsgált kereskedelmi növekedés kezdeti szakasza. Ily módon a politikai válság és a gazdasági fejlődés bizonyos mértékig a 16. század során végig összefonódott, amit a történészek általában nem ismertek fel.

A 16. század közepe a mezőgazdaság progresszív kommercializálódása végpontjának tekinthető. 1400-tól 1550-ig a nemesség birtokában lévő földterület

állandóan növekedett, gyakori volt a robotoltatási jog adományozása; mindkét tendenciát elősegítette a nemesség növekvő politikai befolyása.

A nemesség hamar felismerte a külföldi piacra termelés jövedelmezőségét, növelte a majorsági gazdálkodást. A háromnyomásos vetésforgó-rendszer termelékenyebbé és hatékonyabbá tette a mezőgazdaságot, következésképpen alkalmasabbá is a Nyugat-Európa számára szükséges gabonamennyiség megtermesztésére. A nyugat-európai piacokon jelentkező egyre bővülő keresletre adott válasz volt a fő gazdasági ösztönző a 15. század közepe után; ellentétben néhány más magyarázattal.

1550 után a külső piac elsődlegességére vonatkozó meggyőző bizonyíték okot ad arra a megállapításra, mely szerint Litvánia integrálása a nyugat-európai piacrendszerbe hosszú fejlődés és nem hirtelen változás eredménye volt. A nemesség birtokain már alkalmazott módszerek gyors, egységes bevezetése a koronabirtokokon 1557-ben szembeszökő, de mivel a reform jelentőségét rosszul értelmezték, az azt megelőző mezőgazdasági fejlődés képét kétségtelenül elferdítették. A központi hatalom által bevezetett újítás, az átalakított birtokszervezet és -igazgatás modellje, eltorzította a litván mezőgazdaság nyugat-európai piacra való belépésének időpontjára vonatkozó nézetünket, azt a benyomást keltve, hogy egy hirtelen technikai vívmány hajtotta az országot a nemzetközi piacra. Ez a vélemény logikailag tarthatatlan és el kell vetni, mert a litván nemesség már a 15. század közepétől kezdve termelt a nyugati gabonapiacra.

Fordította: Ihász Gábor

Jegyzetek

1. *M.V. Dovnar-Zapolszkij*: Gaszudarsztvennoje hazjajsztvo Velikava knyázsesztva Litovszkava pri Jagellonah I. (Kiev 1901)
2. *V.I. Picheta*: Agrarnaja reforma Szigiszmunda-Avgusta v Litovszkorusszkom gaszudarstve (Moszkva, 1958) Ez a második kiadás csak kis mértékben tér el az 1917-es első kiadástól, amely két kötetben jelent meg.
3. *B.D. Grekov*: Kresztyane na ruszi (Moszkva, 1954) két kötet.
4. *V.I. Picheta*: Isztorija szelszkava hozjajsztva i zemlevladyenija v Belorusszii (Minszk, 1928)
5. *D.L. Pokilevics*: Kresztyane Belorusszii i Litvi v XVI-XVIII vv. (Lvov, 1957)
6. *J. Jurginis*: Baudzsiavos isigalejimas Lietuvoje (Vilnius, 1962) Ennek orosz nyelvű kivonata „Zakreposcsenye kresztyan v Litve” (Vilnius, 1963)
7. *V.T. Pasuto*: Obrazovanye Litovszkava gaszudarsztva (Moszkva, 1960)

8. *J. Jurginis*: Zemledelie i tehnika szelszkava hozjajsztva Litvi v XII-XV vekah (Lietuvos TSR Moszklu Akademijos Darbai, 1955. Serija A, No.1. 57-74.)
9. *P. Dunduliene*: Zemdribiste Lietuvoje; nuo seniausiu u laiku iki 1917 metu (Vilnius, 1963)
10. *Picheta* nagyon erős kritikája (Voproszi isztorii. 1946. No.10. 120-123.) Pokilevics két korai cikkére világosan mutatja azt az élénk vitát, amely az előbbi 1947-es halála után egyoldalúvá vált. Ezzel a kritikával kapcsolatban talán még jelentősebb az, hogy felfedi a *Picheta* gondolkodásában az Agrarnaja reform c. munkája megjelenése óta bekövetkezett változásokat.
11. Az egyházi birtokok elhelyezkedéséről ld. *J. Jakubowski*: Mapa Wielkievo Ksiestwa Litewskiego w polowie XVI. wieku; czesi polnocna (Krakkó, 1928. 17.o.)
12. *Oswald P. Backus*: Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377-1514 (Lawrence, Kansas, 1957. 1.o.)
13. *M.K. Ljubaskij*: Oblasztnoje gyelenije i mesztnije upravlenyje Litovszko-russzkava gaszudarsztva ko vremeni izdanyija pervava Litovszkava statuta (Moszkva, 1892. 68.o.)
14. Ezen utasítások és az 1557-es mezőgazdasági reform közti feltételezett hasonlóságról ld. *V.I. Picheta*: Nakaz sztarosztam i gyerzsavtszam i volohnaja usztava (megi. a „Belorusszija i Litva XV-XVI. vv.”, Moszkva, 1961., c. gyűjteményben, 43-60. Vö. *N.G. Berezakov*: Usztava zamkov, gyerzsav i dvorcov Szigizmunda-Avgusztu, predszesztvovasaja volohnoj usztave (Zsurnal Minisztersztva narodnava proszvecsenyija, 1912:5. 99.-105.
15. *R.A. French*: The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania (Agricultural History Review, XVIII, 1970. 106.
16. *D.L. Pokilevics*: Dvizsenyje foedalnoj zemelnoj renti v Velikom knyazsesztve Litovszkom v XV-XVI. vv. (Isztoricseszkiye zapiszki, XXXI. 1950. 216.
17. *V.I. Picheta*: Feodalnoje pomesztye v XV-XVI. vv. v Velikom knyazsesztve Litovszkom (megi. a „Belorusszija i Litva XV-XVI. vv.” c. gyűjteményben, 191.)
18. *Backus* 31-33.
19. *K.I. Jablonszkisz*: Statut Velikava knyazsesztva Litovszkava 1529 goda (Minszk, 1960. 36-37.o. első rész, 15. cikk)
20. Uo., 37. (első rész, 16. cikk)
21. Ha valóban volt egyenes vonalú fejlődés, akkor a 15. századi privilégiumokban szereplő birtokok feletti szabad rendelkezés az allódiális birtokra és nem a szolgálati birtokra kell, hogy utaljon. Ld. *Backus*, 37.
22. *V.I. Picheta*: Juridicseszkoje polozsenyje szelszkava naszelenyija na csasztnovladelceszkih zemljah ko vremeni izdanyija Litovszkava sztatuta 1529 goda (Belorusszija i Litva XV-XVI. vv. c. gyűjtemény, 325.
23. A régi szokásjog („sztarina”) ereje Litvániában különösen erős volt ebben az időszakban. Ld. *Picheta* erről szóló, némileg túlzó állításait a Juridicseszkoje polozsenyje-ben, 409-410. A területi kiváltság formájában adott megemelt robotoltatási engedély ugyanígy mutatja a szolgálati birtokok parasztjainak valamiféle helyi egységesítésére irányuló nemesi törekvést.
24. *Pokilevics* Dvizsenyije., 208., 214.
25. *Pokilevics* Kresztyane. 7.
26. *Z. Ivinskis*: Geschichte des Bauernstandes in Litauen von denältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Berlin, 1933. 115.)
27. *Backus*, 16.

28. *Karl von Loewe*: Military Service in Early Sixteenth-Century Lithuania: A New Interpretation and its Implications (*Slavic Review*, XXX. 1970. 252-253.
29. *B.H. Slicher Van Bath*: The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850. (London, 1963, 12-13.)
30. *French*, id. hely, 106.
31. *Picheta*, Agrarnaja reforma. 542.
32. *H. Lowmianski*, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego (Vilnius, 1931. I. 214-219.)
33. *Jurginis*, Zemledelie, 68-70.
34. *Dunduliene*: Zemdirbiste. 43.
35. *Pokilevics*: Dvizsenyje, 209.
36. *Kocsin* rámutat, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemségben a technológiáról szóló iratok későbbiek, mint a művelési forma bevezetése; az első dokumentumok a 15. század végéről származnak, de Kocsin arra hajlik, hogy az új módszer bevezetését a 14. század közepére tegye. (*G.E. Kocsin*: Szelszkoje hozjajsztvo na Ruszi koncá XIII-nacsala XVI. v., Moszkva-Leningrád, 1965. 158.)
37. *D.L. Pokilevics*, Zemleusztroisztvo i pozemelnil kadasztr v Belorusszii, Litve i Ukrajne v XVI-XVII. (Materiali po isztorii zemledelija SSSR, Szbornyik I. Moszkva, 1952. 329.)
38. *French*, id.hely, 108.
39. *Picheta*: Agrarnaja reforma, 195-196. A „voloka” három részre osztását nem szabad bizonyítéknak tekinteni a háromnyomásos vetőforgó-rendszer jelenlétére. - *Slicher Van Bath*, 60.
40. *Pokilevics*, Dvizsenyje, 208-209.
41. U.o. 210-211.
42. *Slicher Van Bath*, 144.
43. *M.Malowist*, The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries (*Economic History Review*, második sor. XII. 1959. 185-186.)
44. *George Vernadsky*: The Baltic Commerce of the West Russian and Lithuanian Cities during the Middle Ages (*Baltic and Scandinavian Countries*, III. 1937. 406-407.
45. *Pokilevics*, Dvizsenyje, 201.
46. *Picheta*, Agrarnaja reforma, 54.
47. *Ljubavszkij*, Oblasztnoje, 16.
48. *Malowist*, id.hely, 183.
49. Polock és Vityebszk földrajzi helyzetének más értelemben is hatása volt. A Szmolenszki terület moszkovita elfoglalása 1514-ben jóval közelebb hozta a két várost a Moszkvai Nagyfejedelemség nyugati határához, és így növelte azt az érzékenységet, amivel a litván nagyfejedelem megítélte a szolgálati birtokokon bevezetett robotra szóló kérést - vagy bármilyen kérést. Cseppet sem állt érdekében, hogy elidegenítse azt a nemességet, amely védősáncul szolgálhatott későbbi moszkvai terjeszkedés esetén.
50. *Pokilevics*, Dvizsenyje, 202.
51. *Picheta*, Agrarnaja reforma, 36-39.
52. U.o. 38.
53. *Pokilevics*, Dvizsenyje, 208-209.

54. Leggyakrabban maga a birtokos (gyerzsavsztvo) zálogosította el a birtokot; esetenként az a nemes lett a hivatalos birtokos, aki kölcsönt adott a kincstárnak, azonban a birtokból származó minden jövedelmet (nemcsak bizonyos százalékát) saját maga számára szedett be. A zálogbaadás tartama változó volt: 2-3 évtől élethossziglanig. Voltak esetek, amikor a központi hatalom engedélyezte az elzálogosított birtok végrendeleti hagyományozását. Bár már Zsigmond uralkodásának kezdeti szakaszából is vannak példák, a koronabirtokok elzálogosításának legintenzívebb szakasza 1521-22-ben lehetett. Egy felületes vizsgálatból úgy tűnik, a kincstárnak nyújtott kölcsön összege átlagosan 1200 kopa körül volt (1 kopa = 60 gros /garas/), abban az időben, amikor egy munkára használt ló értéke 30 gros, egy ököré 50 gros volt. 1529-ben külön adót vetettek ki a még zálogban levő koronabirtokok kiváltására. *Ljubavszkij*, Oblasztnoje, 695-697.; *Picheta*: Agrarnaja reforma, 26-28.
55. *Sven-Erick Aström*: From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late Seventeenth Century, I. (Helsinki, 1963. 24.)
56. *D. W. Davies*: A Primer of Dutch Seventeenth Century Overseas Trade (Hága, 1961. 9.)
57. Uo. 11.
58. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 202.
59. *Malowski*, id.hely, 184.
60. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 202.
61. *M. Hrusevszkij*: Isztorija Ukrajni-Ruszi. (New York, 1955. VI. 194.)
62. *Pokilevics*, Dvizsenyije, 212.